

تحلیل ساختاری و مضامین کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان

نقیسه صادق‌نژاد^۱، مهران هوشیار^۲، شادی زبردست^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۹

Doi: 10.22034/rac.2023.555737.1016

چکیده

آثار فاخر به‌جا مانده از هنرهای تزئینی در ابنیه اسلامی بخصوص اماکن مذهبی و مساجد، دارای ژرفای مفهومی و زیبایی‌شناختی خاص خود هستند. در پی ساخت مساجد به تدریج و در طول تاریخ، تزئینات وابسته به معماری ارتقاء یافته و از تنوع بیشتری برخوردار شدند. با نگاهی به تاریخ معماری مذهبی ایران در دوره خوارزمشاهیان تا به امروز، نمونه‌های بی‌شمار و ارزشمندی از مساجد را می‌توان برشمرد که مسجد میرعماد کاشان به دلیل تنوع کتیبه‌های متعلق به ادوار مختلف، از جایگاه و اعتباری تاریخی در آن میان برخوردار است. کتیبه‌هایی که دارای ویژگی‌های متفاوتی همچون تنوع موضوع، نقوش تزئینی، فنون اجرایی و مصالح بوده، هر یک مبین بخشی از فرهنگ و هویت دوران خود هستند. چنین به نظر می‌رسد که این مسجد با تعداد ۳۲ کتیبه به عنوان جامعه آماری (به روش سرشماری هدفمند) مورد بسیار مناسبی برای پژوهش ابعاد تاریخی و تبیین مضامین فرهنگی سیاسی جامعه در ابنیه‌های مذهبی ایران طی ادوار مختلف باشد. به این منظور اهداف این پژوهش در دو بعد مورد مطالعه قرار گرفته است: تطبیق و بازخوانی ابعاد تاریخی و همچنین خوانش و تحلیل محتوایی متن کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان. شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش بنیادی، بر اساس ترکیبی از روش‌های اسنادی، مشاهدات عینی، مصاحبه با کارشناسان و مستند نگاری‌های میدانی بوده و ماهیت تحلیل یافته‌ها، توصیفی تاریخی بوده است. در نهایت مهم‌ترین نتیجه‌ای که از این پژوهش قابل استنتاج بود نشان داد که از چهار نوع کتیبه دسته بندی شده در این مسجد، مضامین آن در دو بخش موضوعات مذهبی و آیات قرآنی در ترویج و تبیین مذهب شیعه در بخش‌های درون مسجد و فرامین پادشاهان و حکام عصر با مضامین فرهنگی، اقتصادی و معضلات اخلاق اجتماعی (بیشتر مربوط به دوران صفوی) در فضای بیرونی با هنر حجاری، گچبری و نقاشی روی گچ و استفاده از خطوط کوفی، ثلث و نستعلیق هر یک بیانگر بخشی از روایات، باورها و دستورات حکام و فرمانروایان دوران خود بر پیکر این بنای مهم فرهنگی اجتماعی در مجموعه میرعماد کاشان بوده است.

کلیدواژه‌ها: تزئینات وابسته به معماری، مسجد میرعماد کاشان، کتیبه، فرامین شاهان.

۱. دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنر، دانشگاه سوره (نویسندهٔ مسئول).
Email: mahi_gallery@yahoo.com

Email: houshiar@soore.ac.ir

۲. دانشیار، گروه مطالعات عالی هنر، دانشکده هنر، دانشگاه سوره.

۳. کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه سوره.

مقدمه

بر اساس مطالعات و یافته‌های تاریخی ثبت شده در منابع معتبر، می‌توان چنین استنباط نمود که کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان به لحاظ تنوع به چهار گروه تقسیم شده و بر پایه ویژگی‌های کارکردی و مفاهیم فرهنگی، تاریخی، سیاسی و همچنین وجوه مذهبی عبارتند از: ۱- کتیبه‌های تاریخی سردر ورودی بنا (۲ کتیبه)، ۲- کتیبه‌های فرامین شاهان (۱۳ فرمان)، ۳- کتیبه‌های حاوی پیام‌های دینی مذهبی و تزئینی (۱۳ کتیبه)، ۴- کتیبه‌های مربوط به مرمت بنا (۴ کتیبه). شهر کاشان همواره به عنوان مرکز مهم فرهنگی، هنری، سیاسی و اجتماعی در ادوار مختلف تاریخی مورد توجه پادشاهان و حاکمان بوده و موقعیت جغرافیایی این شهر بر سر راه جاده ابریشم و مناسبات بازرگانی با دیگر شهرها و ممالک، آن را شهری مهم به لحاظ اقتصادی و فرهنگ دوران خود بوده است. «در دوره خوارزمشاهیان و ترکان قراقویونلو شهر کاشان محل استقرار آنان بوده و در دوره حکومت صفوی هرچند شاهان صفوی در این شهر مستقر نبودند ولی نظر لطف خود را شامل حال این شهر کرده‌اند. از مشخص‌ترین رویدادهای حکومتی دوران شاه عباس دوم می‌توان به جلوس سلطنت او در دارالمؤمنین کاشان، اشاره کرد» (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۴۷۷). اهداف پژوهش: اهداف این پژوهش در دو بعد تبیین شده‌اند: ۱. مطالعه کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان از نظر تاریخی؛ ۲. مطالعه ساختاری و مضامین کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان.

سوالات پژوهش: ۱. مضامین بکار رفته در متن کتیبه‌های متنوع مسجد میرعماد کاشان حاوی چه مفاهیمی هستند؟ ۲. کتیبه‌های دارای مضمون فرامین حکومتی مسجد میرعماد کاشان چه جایگاه و کارکردی در سطح اجتماعی داشته‌اند؟ پیشینه پژوهش: در مورد مسجد میرعماد کاشان از جنبه‌های گوناگون پژوهش‌های متعددی انجام پذیرفته است که برخی از آنها به لحاظ محتوای موضوعی، هدف گذاری و یا ساختار تحلیلی، ارتباط بیشتری با پژوهش پیش رو داشته‌اند. یکی از مهم‌ترین پژوهش‌ها مقاله‌ای با عنوان نظری به تاریخ باستان‌شناسی کاشان و بنای مشهور تاریخی مسجد میدان است که در دو قسمت توسط نصرت الله مشکوتی (۱۳۴۵ و ۱۳۴۶) به چاپ رسیده است. در این مقاله تمام آرایه‌های معماری، معرفی منبر مسجد، محراب قدیمی و کتیبه‌ها معرفی شده و خوانش تمام فرمان شاهان به رشته تحریر درآمده است. از پژوهش‌های مرتبط، مقاله‌ای با عنوان باستان‌شناسی مجموعه میرعماد کاشان (۱۳۹۱) است. در این

مقاله به قلم مونا باقری، پیشینه و سیرتحولات تاریخی مسجد میرعماد در ادوار گوناگون و فرمان‌های نصب شده در آن مورد پژوهش قرار گرفته است. همچنین در پایان نامه کارشناسی ارشد پانته آحاج ناصری با عنوان بررسی باستان‌شناختی مسجد میرعماد (۱۳۹۴)، کاشان معماری و تزئینات وابسته به آن مورد ارزیابی و تحلیل نگارنده بود. در مقاله‌ای دیگر با عنوان بررسی تطبیقی عملکرد شاهان صفوی در مقابله با منکرات (۱۳۹۵) نوشته فاطمه رستمی و مهدی قنوتی، به رعایت منکرات در دوره صفوی پرداخته شده که در نگارش مقاله حاضر، برای قسمت بررسی متون فرامین شاهان، از آن استفاده شده است. در مقاله‌ای با عنوان بررسی بناهای تاریخی شهر کاشان در دوره اسلامی از دیدگاه باستان‌شناسی (۱۳۹۵) نوشته سیده ساجده محمدی شیخ شیبانی و علی فرحانی به اختصار در مورد تاریخ مسجد میرعماد صحبت شده است. در نهایت با مرور مقالات و پژوهش‌هایی از این دست، چنین به نظر می‌رسد، تحلیل ساختاری و خوانش محتوایی مضامین کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان بطور مستقیم و مشخص، هدف پژوهشگران پیشین نبوده و از این منظر تحقیقی به چاپ نرسیده است.

منطق اجرایی و نوع پژوهش: در این پژوهش که به لحاظ هدف رویکردی بنیادی را دنبال کرده و به لحاظ چستی نیز رویکردی کیفی داشته، شیوه گردآوری داده‌ها به صورت مشاهدات عینی، مستندنگاری‌ها و تحقیقات پیمایشی بوده است. مصاحبه تخصصی با کارشناسان و همچنین استفاده از مطالعات اسنادی و منابع کتابخانه‌ای نیز به لحاظ مرور مفاهیم تاریخی، از نظر دور نمانده و لازم به ذکر است ماهیت تحلیل یافته‌های این پژوهش نیز به صورت توصیفی - تاریخی است. جامعه آماری در این مطالعه، به صورت سرشماری شامل ۳۴ کتیبه برجای مانده در بخش‌های مختلف مسجد میرعماد کاشان است.

تعاریف، تاریخچه و مبانی نظری

بنیان‌گذار مسجد میرعماد

این مسجد به دلیل کتیبه تاریخ نگار سردر ورودی که نام بنیانگذارش بر آن درج شده است، به جهت مطالعه تاریخی و فرهنگی شهر کاشان مورد مناسبی به نظر می‌رسد. «در این کتیبه نام خواجه عماد الدین محمود شیروانی بانی میدان سنگ (عبادی) و سایر بناهای آن، در واقع به عنوان بنیانگذار شناخته شده شهرسازی در تاریخ کاشان خودنمایی می‌کند. دو برادر

از نوع چهار ایوانی دارای گنبد خانه، شبستان، ایوان، سردر، صحن دو طبقه و رواق، منبر کاشی نفیس، سنگاب، آب انبار و کتیبه‌های تاریخی است» (رجبی، ۱۳۹۰: ۱۱۵). مسجد دارای دو سردر و جلو خان عالی و جالب توجهی است که با گچ بری قطار بندی و یزدی بندی تزئین و نما سازی شده است. به لحاظ سیاسی و مذهبی ابتدا مسجد جمعه و جامع بوده است. در حال حاضر اغلب ابنیه این مجموعه بزرگ حدود ۱/۵ هکتاری، یا بطور کلی تخریب و نابود شده‌اند و یا به مرور زمان و در اثر زلزله‌های مخرب و متعدد حادث شده در تاریخ کاشان و یا عوامل دیگر، شکل و هویت اولیه خود را از دست داده‌اند. از آن مجموعه بزرگ، تنها بنای مسجد میر عماد در ضلع جنوبی غربی، کاروانسرای گمرک در ضلع غربی و حمام میر عماد در ضلع شرقی میدان در مرکزی به نام میدان میر عماد باقی مانده‌اند. «مسجد میر عماد در تاریخ ۱۶ دی ماه سال ۱۳۱۰، طی شماره ۱۱۷، جزء آثار ثبت شده در فهرست ابنیه‌های تاریخی در آمده است» (www.tchto-portal.ir، ۱۳۹۴).

کتیبه‌های مسجد میر عماد

«اغلب کتیبه را نوشته‌ای می‌دانند که با خط جلی بر دور دیوار مساجد، مقابر و اماکن متبرکه یا سردر دروازه و غیره می‌نویسند یا نقش می‌کنند» (دهخدا، ۱۳۶۳: ذیل کتیبه). «کتیبه را گذشتگان (کتابه) می‌گفتند» (فضانلی، ۱۳۸۷: ۱۲۲). «به علت رابطه نزدیک خوشنویسی و کتیبه نگاری در هنر و معماری اسلامی، تأثیر آن‌ها بر هم زیاد بوده است» (صحرارگرد، ۱۳۹۹: ۲۵). کتیبه‌های مسجد میر عماد کاشان که از هنر خوشنویسی بهره برده، در سرتاسر مسجد و در سردر بیرونی و درگاه‌های بیرون مسجد نیز قابل مشاهده هستند. در این پژوهش کتیبه‌ها به چهار گروه کتیبه‌های تاریخ نگار سردر ورودی، کتیبه‌های حاوی فرمان شاهان، کتیبه‌های حاوی پیام‌های دینی مذهبی و تزئینی و کتیبه‌های مرمت مسجد دسته‌بندی شده‌اند.

گروه اول: کتیبه‌های تاریخ‌نگار سردر ورودی

۱. کتیبه ۱. در هر دوره‌ای، پس از ساخت مسجد، نام بانی، معمار، افتتاح‌کننده و یا حاکم وقت در قالب کتیبه‌ای در سردر مسجد یا روی دیواره مدخل ورودی نگاشته می‌شود. «در این مسجد نیز نام حاکم کاشان (ابوالمظفر میرزا جهانشاه قرايوسف قراقویونلو و همسرش حریم العلیا بیگم) و بانی مسجد (عمادالدین محمود شیروانی) که وزیر قراقویونلوها بوده، به خط ثلث در سردر

دیگر او خواجه تاج الدین و خواجه زین الدین از جمله اعیان و وزرای جهانشاه قراقویونلو بوده‌اند که از مشاغل دولتی جلوگیری کرده و در سفر مکه به مصاحبت شیخ منصور (جد اعلای خاندان امام جمعه کاشان و سرسلسله مشایخ کاشان) بدان شهر رو آوردند. هر سه برادر آثار و یادگارهای خیری از خود به جا گذاردند ولی جز نام عمادالدین محمود که در کتیبه سردر میدان و روی سنگ قبر او نوشته شده، کتیبه دیگری در دست نیست. همچنین از املاک و مستغلاتی که هر سه برادر وقف کرده‌اند فقط وقف‌نامه‌های عمادالدین در دست است. بدون شک، سنت ایجاد بنای عمومی، چه برای نیازهای حکومت و چه برای کسب افتخار و وجههٔ حاکمان و چه به منظور رفع نیازهای عمومی، که تأمین آن‌ها از عهده اهالی خارج بوده است، سنتی بوده دیرپای ایجاد مجموعه‌ای چنین عظیم در جنب ورودی و راستهٔ بازار بزرگ شهر نشان از اهمیت موقعیت استقرار مجموعه دارد که دوران رونق و اعتلای این شهر را در قرن نهم نمایان می‌سازد» (رجبی، ۱۳۹۰: ۱۱۲).

معرفی اجمالی مسجد میر عماد

مسجد میر عماد که یکی از مراکز مذهبی به جهت مطالعه قرار دارد، از مهمترین و معروفترین مساجد داخل بازار کاشان است که مورد توجه گردشگران خارجی در طول تاریخ بوده است. این مسجد «یکی از قدیمی‌ترین بناهای دوره اسلامی است. مسجد در بخش شرقی بازار مس‌فروشان و نزدیک بار و حصار دوره سلجوقی کاشان قرار گرفته است. تحقیقات اخیر نشان می‌دهد که بنای اولیه متعلق به دوران خوارزمشاهیان (۸۴۱-۸۷۴ ه.ق) است. این مسجد در سال ۸۶۸ ه.ق، هنگام حکومت جهانشاه قراقویونلوها در محوطه میدانی که سنگ فرش شده بود، بازسازی شد» (مشکوتی، ۱۳۴۵: ۱۰). این مسجد که به نام‌های مسجد امیر عماد، میر عماد، عمادی، مسجد و میدان سنگ، مسجد و میدان فیض و مسجد پاسنگ خوانده می‌شود، سابقاً شامل مجموعه‌ای از بناها بوده است. «بنای مسجد در اصل در میان مجموعه‌ای از چند ساختمان شامل خانقاه، بیمارستان، کاروانسرا، مدرسه، مهمانخانه، حوضخانه، سقاییه، عمارت وقت و ساعت (عمارت وقت و ساعت نیز شامل صندوق چوبین بوده که خروسی در آن قرار داشته و در ساعات خاصی خروس چوبی از صندوق بیرون آمده و شروع به چرخیدن می‌کرده است)، آب انبار، رباطات، میدان بزرگ که در چهار جهت آن دارالشفاء، کاروانسرا، حمام و دکاکین استقرار داشته است. نقشه مسجد

گروه دوم: کتیبه‌های حاوی فرمان شاهان

فرمان‌های نصب شده بر دیوارهای مسجد میرعماد که بیشتر از دوران صفوی باقی مانده، در واقع اسناد و مدارک معتبری هستند که در آنها فرمان‌ها و دستورهای پادشاهان را در راستای رفع پاره‌ای از مشکلات و معضلات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در جامعه ایران نشان می‌دهد. نمونه این فرمان‌ها در مکان‌های عمومی مانند مساجد (سردر ورودی، صحن، شبستان) و در بازارها و بقعه‌های متبرک و در شهرهایی همچون اصفهان، اردبیل، کرمان، شیراز، تبریز، اردستان، دماوند، فیروزکوه، گرگان، آمل، قم، کاشان و نیریز جهت اطلاع‌رسانی و نیز به عنوان یادبود و نمادی از قدرت شاه باقی مانده است. «در نوشتار کتیبه معلوم شده است که اعطای تخفیف مالیاتی، مبارزه با فساد و فحشا، منع شرابخواری و مصرف مواد مخدر و مسکرات، جلوگیری از تعدی حاکمان و ماموران دولتی بر مردم، جلوگیری از لهر

ورودی و به صورت کتیبه گچی آمده (تصویر ۱) و در انتها نیز ساخت مسجد به تاریخ ۸۶۸ هـ. ق آورده شده است» (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۵۵). متن کتیبه تاریخ‌نگار سردر ورودی مسجد به صورت عربی و فارسی نگاشته شده است. (جدول ۱)

۲. کتیبه ۲. از آنجا که مسجد میرعماد دارای دو درب ورودی است، و بالای این دو درب سرتاسر کتیبه نگاری شده است، در قسمتی که به صورت نبشی درآمده یک کتیبه گچی بالای طاق‌نمای سردر ورودی وجود دارد که این بیت نگاشته شده است:

«در پیش آنکه آینه خاطرش جلی است/ داند که گچ‌بری عمل مرتضی‌علی است» (مشکوتی، ۱۳۴۵: ۱۳).

حذف‌فصل مصرع اول و دوم عبارتی عربی نوشته شده که تاکنون خوانده نشده است. این عبارت برای اولین بار توسط استاد ناصر میزبانی^۱ خوانش شده و در این مقاله ذکر شده است. در این کتیبه آمده: «اعمل اقل خلق الله حیدر بنا» (تصویر ۲) (جدول ۲).

تصویر ۲. کتیبه گچی فوقانی دو طاق‌نما (نگارندگان).

تصویر ۱. کتیبه ۱، سردر ورودی مسجد میرعماد کاشان (نگارندگان).

جدول ۱. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱.

نوع کتیبه	کتیبه گچی جهانشاه
نوع سند	اطلاع‌رسانی ساخت بنا
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	ابوالمظفر جهانشاه، حریم العلیا، عمادالدین محمود الشیروانی
تاریخ‌های ذکر شده	۸۶۸ هـ ق
مکان‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	نام حاکم کاشان (ابوالمظفر میرزا جهانشاه قرايوسف قراقویونلو و همسرش حریم العلیا بیگم) و بانی مسجد (عمادالدین محمود شیروانی)

جدول ۲. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۲.

نوع کتیبه	کتیبه گچی
نوع سند	اطلاع‌رسانی عمل گچ‌بری
زبان	فارسی - عربی
اشخاص ذکر شده	مرتضی‌علی
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	مرتضی‌علی نام گچ‌بر ذکر شده که استعاره‌ای از شیعی بودن مردم کاشان دارد.

۳. کتیبهٔ ۵. این کتیبه فرمان دیگری از شاه طهماسب اول صفوی است. این فرمان مورخ به سال ۹۴۱ هـ.ق است و با خط نستعلیق بر روی سنگ حجاری شده است. (تصویر ۵). در این فرمان ضمن اینکه به امر به معروف و نهی از منکر اشاره شده، دستور ویران سازی تمامی مکان‌های غیرشرعی مانند قمارخانه‌ها که با شریعت منافات دارد را نیز صادر کرده تا مردم کاشان و اطراف آن به این مناهات و سایر نامشروعات روی نیاورند. «شاه طهماسب سال ۹۳۹ هـ.ق از شرابخواری توبه می‌کند»^۴ (اشراقی، ۱۳۵۳: ۲۹). برخی منابع تاریخ توبه شاه طهماسب را تا سال ۹۴۱ هـ.ق نیز می‌دانند. در این کتیبه نیز به صراحت در مورد توبه او اشاره شده که همزمانی تاریخی با کتیبه را دارد.^۵ به هرحال این کتیبه در راستای منع شرابخواری بعد از توبه شاه طهماسب روی سنگ نقر شده است. در تذکره شاه طهماسب^۶ به ممنوعیت فعالیت بیت اللطف‌ها، شراب‌خانه‌ها، بوزه‌خانه‌ها^۷ و سایر نامشروعات اشاره شده است (شاه طهماسب صفوی، ۱۳۴۳: ۳۰). (جدول ۵) «شاردن معتقد است فساد و امردبازی^۸ و نیز فواحش رسمی و غیررسمی در عهد صفوی بسیار بوده و حتی زمانی که شاه طهماسب، به قصد عوام فریبی، در سراسر ممالک

تصویر ۴. کتیبه فرمان شاه طهماسب اول (نگارندگان).

جدول ۴. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۴.

نوع کتیبه	کتیبه سنگی شاه طهماسب اول
نوع سند	فرمان
زبان	عربی و فارسی
اشخاص ذکر شده	شاه طهماسب بهادرخان، کلاتران، کدخدایان، ارباب، رعایا و جمهور
مکان‌های ذکر شده	کاشان، تبریز
تاریخ‌های ذکر شده	۲۷ رجب ۹۳۲ هـ.ق
آیات ذکر شده	ان الله یامر بالعدل و الاحسان، سوره بقره آیه ۱۷۷،
موضوعات کتیبه	رفع حال رعایا، بخشش مالیاتی، لعنت بر آنکه خلاف این عمل را انجام دهد.

و لعب، حمایت از برخی طبقات اجتماعی خصوصاً اقشار ضعیف و پایین دست جامعه و... از جمله اهداف صدور این فرامین بوده‌اند» (کریمیان و بیدگلی، ۱۳۸۷: ۱۹۵). در ادامه این کتیبه‌ها^۹ مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۱. کتیبهٔ ۳. فرمانی از جهان‌شاه قراقرینلو و بیگم همسر او است که «این فرمان که به خط ثلث، در چهار سطر و روی سنگ نقر شده، درباره تعدیل نرخ اجناس و غلات است. در این کتیبه تاریخ^{۱۰} ۸۶۹ هـ.ق ثبت شده است» (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۶۰). (جدول ۳) (تصویر ۳)

۲. کتیبهٔ ۴. این کتیبه فرمانی از شاه طهماسب اول است. «کتیبه‌ای در بالای صفا راست جلوخان مسجد به نام شاه طهماسب اول صفوی، مورخ به سال ۹۳۲ هـ.ق است که با خط نستعلیق بر روی سنگ نقر شده است» (مشکوتی، ۱۳۴۶: ۸). (تصویر ۴) در این فرمان موارد رفع ظلم، برقراری عدالت، برانداختن بدعت در دین اسلام و منع پرداخت مالیات ذکر شده است. (جدول ۴)

تصویر ۳. فرمان‌شاه جهان‌شاه و همسرش، به تاریخ ۸۶۹ هـ.ق (نگارندگان).

جدول ۳. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۳.

نوع کتیبه	کتیبه شاه جهان‌شاه
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	ابوالمظفر جهان‌شاه- بیگم خدالله - امیر عمادالدین شیروانی
مکان‌های ذکر شده	روستاها: شریفه، مظفری، قاضی نظام، نصرآباد سرپشت
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	روستاها نامبرده شده از مالیات محصولات کشاورزی معاف هستند. از نرخ روز بیشتر نفروشدند. سود آن برای خود مردم باشد. کسی حق مزاحمت برای آنان را ندارد. فرزندان امرا و دولتی حق تجاوز از حدود خود ندارند.

تصویر ۶. کتیبه فرمان شاه طهماسب اول، به تاریخ ۹۷۹ هـ.ق (نگارندگان).

جدول ۶. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۶.

نوع کتیبه	کتیبه شاه طهماسب اول
نوع سند	فرمان
زبان	فارسی
اشخاص ذکر شده	
مکان‌های ذکر شده	کاشان، فین، رفق؛ این مسجد را به عنوان مسجد جامع ذکر کرده‌اند.
تاریخ‌های ذکر شده	شنبه دهم رمضان المبارک؛ قوی نیل (هفتمین سال از سال‌های ترکی)
آیات ذکر شده	
موضوعات کتیبه	اصرار بر آبادانی کشور توسط عموم مردم، تخفیف مالیاتی و هدیه ثواب آن به ۱۴ معصوم، حواله‌ای نثار رعایا نکنند و عوایدی زمین‌هایی که به جای حقوق یا مستمری به رعایا بخشیده شده برای رعیت‌ها باشد.

تصویر ۷. فرمان شاه طهماسب اول، مورخ ۹۸۱ هـ.ق (نگارندگان).

جدول ۷. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۷.

نوع کتیبه	فرمان شاه طهماسب
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	کاشان
تاریخ‌های ذکر شده	تخاقوی نیل (دهمین سال ترکی) شنبه دوم محرم الحرام ۹۸۱ هـ. ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	در مورد رفع صابونخانه‌ها، آثار بدعت و مراسم جور حذف شود. بخشش فوائد و منفع آن به عموم تا هرکس خواست خود صابون بپزد و بفرودد. - هیچ کس نباید در این زمینه تعارض کند. - هدیه ثواب رفع این عمل نثار ۱۴ معصوم باشد.

محروسه، شراب‌خانه، بنگخانه^۱، و معجون‌خانه^{۱۱} و بوزخانه و قوال‌خانه^{۱۲} و بیت‌الطف و سایر نامشروعات را قدغن کرده بود، ولی چون علل فساد را از بین نبرده بود، عملاً همان کارها در پرده استتار صورت می‌گرفت» (روحی، ۱۳۹۸: ۳۰).

۴. کتیبه ۶. این کتیبه فرمانی از شاه طهماسب اول است که به خط نستعلیق بر روی سنگ و تاریخ سال ۹۷۹ هـ.ق را نشان می‌دهد (تصویر ۶). این فرمان حاوی مطالب متنوعی همچون: ایجاد شغل برای اهالی کاشان، اهمیت به زراعت، تخفیف مقرری برای کاسبان و رأفت بر رعایا است (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۶۰). در این کتیبه از شهر کاشان به عنوان دارالمؤمنین دوبرار و بلده المؤمنین یک بار یاد شده است. (جدول ۶)

۵. کتیبه ۷. این کتیبه فرمان دیگری از شاه طهماسب اول است که تاریخ ۹۸۱ هـ.ق بر روی آن نقر شده است. (تصویر ۷) این فرمان بر روی سنگ سیاه و با خط نستعلیق و مربوط به رفع ظلم و ستم و رفع بدعت در دین است (مشکوتی، ۱۳۴۵: ۱۱). (جدول ۷)

تصویر ۵. کتیبه شاه طهماسب اول، به تاریخ ۹۴۱ هـ.ق (نگارندگان).

جدول ۵. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۵.

نوع کتیبه	کتیبه شاه طهماسب اول
نوع سند	فرمان
زبان	عربی و فارسی
اشخاص ذکر شده	شاه طهماسب
مکان‌های ذکر شده	کاشان
تاریخ‌های ذکر شده	هفتم ربیع الاول ۹۴۱ هـ.ق
آیات ذکر شده	آیه ۱۱۰ سوره آل عمران و آیه ۱۸۱ سوره بقره
موضوعات کتیبه	حمد و ستایش خداوند و پیامبر، اصرار به توبه نصوح کردن از گناهان گذشته، نهی از رفتن به شرابخانه، بنگخانه، معجونخانه، بوزه‌خانه، قوالخانه، بیت‌الطف، قمارخانه و کبوتربازی و مقرری آنها قطع شود. - امور مذکور از کل ممالک جمع شود. - کسی نباید مرتکب ریش تراشی، طنپور زدن و دیگر آلات لهور شود. - مرتکبین مورد زجر قرار خواهند گرفت. - منع نقاره زدن در حمام‌ها و فقط برای بقعه‌ها انجام شود. - در آخر شعری در مدح شاه آمده است.

تصویر ۸. کتیبه‌های مربوط به فرمان شاه عباس اول صفوی، کتیبه‌های ۶ و ۷ که روی هم قرار گرفته‌اند، به تاریخ ۹۹۹ و ۱۰۲۲ هـ.ق (نگارندگان).

جدول ۹. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۹.

نوع کتیبه	کتیبه شاه عباس اول
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	کاشان
تاریخ‌های ذکر شده	ابتدای پارسی نیل (ماه سوم از سالنامه ترکی) - رمضان المبارک سال ۱۰۲۱ - ابتدای توشقان نیل - سال ۱۰۲۲ هـ.ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	عدم پرداخت مالیات در ماه رمضان به شیعیان نه‌سنی‌ها، بازخواست در دیوان سلطنتی برای کسانی که از این دستور سرپیچی کنند. - این دستور روی سنگ نقش کرده و بر سر مسجد نصب شود.

جدول ۱۰. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۰.

نوع کتیبه	کتیبه شاه عباس کبیر
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی به صورت شعر
اشخاص ذکر شده	آصف‌جاه (آقای خضرای نهاوندی که کارآگاه دربار شاه عباس بود)
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	۱۰۰۲ هـ.ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	این دو درخواست را آقاخضرای نهاوندی از شاه کرده است و شاه عباس نیز پذیرفته: رفع بدعت در عوارض محصولات کشاورزی که باید پیمان می‌شدند. تخفیف مالیات اموات

۶. کتیبه ۸. این کتیبه فرمانی از شاه عباس اول است که به خط نستعلیق و بر روی سنگ سیاه و به تاریخ سال ۹۹۹ هـ.ق است (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۶۳)، (کتیبه بالایی «تصویر ۸»). این فرمان در یکی از جرزهای سمت راست سردر ورودی مسجد نصب شده است. متن، حاوی بخشش مالیاتی است. این فرمان روی فرمان دیگری از شاه عباس اول نصب شده است. (جدول ۸) «در مورد شاه عباس اول باید گفت به دلیل اینکه دودمان صفوی را از اولاد امامزاده حبیب ابن موسی می‌دانسته، این بقعه که در کاشان وجود دارد، مورد توجه کامل وی بوده است»^{۱۳} (نراقی، ۱۳۸۲، ۱۶۷). بنابراین به نظر می‌رسد رفت و آمدهای شاهان صفوی پس از او نیز به کاشان ادامه داشته است.

۷. کتیبه ۹. این کتیبه حاوی فرمان دیگری از شاه عباس اول صفوی است. این فرمان مورخ ۱۰۲۲ هـ.ق است که در جرز سمت راست جلوخان نصب شده است (کتیبه پایینی «تصویر ۸»). «این کتیبه به خط نستعلیق بر روی سنگ سیاه، در ۱۰ سطر به عرض ۵۶ و ارتفاع ۷۰ سانتی متر است. این فرمان حاوی تخفیف مالیاتی در ماه مبارک رمضان است» (مشکوتی، ۱۳۴۵: ۱۱). (جدول ۹)

۸. کتیبه ۱۰. این کتیبه حاوی فرمان شاه عباس کبیر، مورخ به سال ۱۰۰۲ هـ.ق که با خط نستعلیق و به صورت منظوم روی سنگ نقش بسته و ارتفاع آن ۴۵ و عرض آن ۳۵ سانتی متر است (کتیبه بالایی «تصویر ۹»). «این اشعار مبنی بر تخفیف مالیات به خواهش آقا خضر آصف کاشان به خط نستعلیق بر سنگ سیاه بدنه غرفه کوچک شرقی سردر نصب شده است» (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۶۴) (جدول ۱۰).

جدول ۸. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۸.

نوع کتیبه	کتیبه شاه عباس اول
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	کاشان
تاریخ‌های ذکر شده	ابتدای توشقان نیل (سال چهارم ترکی) ذی الحجه الحرام ۹۹۹ هـ.ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	تخفیف مالیاتی به مبلغ ۴۰ تومن تبریزی به مردم کاشان - نصب این فرمان در جای بلندی در مسجد - مستوفیان هر ساله مبلغ مذکور را تهیه و این تخفیف را شامل حال مردم کنند. -

۹. کتیبه ۱۱. این کتیبه به «فرمان شاهانه» معروف است. متن فرمان شاهانه به خط نستعلیق در زیر اشعار بالا حجاری شده است. فرمانی که در جز سمت چپ مدخل مسجد است و تاریخ آن قابل خواندن نیست، لیکن به استناد مفاد آن باید تاریخ آن هم زمان با سال فرمان شماره ۸ باشد. «این دو کتیبه بر روی هم قرار گرفته‌اند (کتیبه پایینی «تصویر ۹»). خط آن نستعلیق ریز، در هشت سطر و در یک قطعه سنگ سیاه به عرض ۹۰ و ارتفاع ۴۵ سانتی متر نقر شده است. مفاد آن مربوط به خریداران، فروشندگان و تجار است. درباره دفن رایگان اموات نیز دستوراتی آمده است» (مشکوتی، ۱۳۴۲: ۱۱). (جدول ۱۱)

تصویر ۹. فرمان منظوم شاه عباس کبیر به تاریخ ۱۰۰۲ هـ.ق و متن فرمان شاهانه (نگارندگان).

۱۰. کتیبه ۱۲. این کتیبه فرمانی مربوط به شاه عباس اول صفوی به تاریخ ۱۰۳۳ هـ.ق است که در بالای در پشتی صحن مسجد نصب شده است. این کتیبه تاریخی، بر روی سنگ نقش بسته و منظوم است. عبارت «الله ربی و التوفیق و نستعین بالله» در ابتدای این شعر آمده است (تصویر ۱۰). «به فرمان شاه عباس کبیر در آنجا ساختمان‌هایی جهت سکونت و پذیرایی از واردین و ساکنین این مسجد به نام مسکن خیر بنا کرده‌اند که با اسباب و لوازم زندگانی دایر بوده است» (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۶۹). (جدول ۱۲)

۱۱. کتیبه ۱۳. این کتیبه فرمانی متعلق به شاه سلطان حسین صفوی به خط نستعلیق و مورخ به سال ۱۱۰۶ هـ.ق است. «این فرمان در داخل صحن مسجد بر روی یک قطعه سنگ مرمر بطول حدوداً ۳ متر در ۰/۵ متر نقر شده است که در باب منع اعمال شنیع و اعمال مجازات سنگین برای آن است» (نراقی، ۱۳۸۲، ۱۶۷). این فرمان همزمان با سال اول جلوس شاه سلطان حسین داخل مسجد نصب

جدول ۱۱. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۱.

تصویر ۱۰. فرمان شاه عباس اول، به تاریخ ۱۰۳۳ هـ.ق (نگارندگان).

جدول ۱۲. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۲.

نوع کتیبه	کتیبه شاه عباس اول
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	به صورت شعر به زبان فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	شاه عباس
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	۱۰۳۳ هـ.ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	در باب ساخت مسکن خیر

نوع کتیبه	کتیبه شاهانه
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	کاشان
تاریخ‌های ذکر شده	ابتدای پیچ نیل - خود کتیبه بدون تاریخ است.
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	تخفیفات و رفع بدعت‌ها در خرید و فروش - ثواب آن به ائمه معصوم اهدا می‌شود. - رفع مالیات جهت دفن اموات - خلاف کننده لعنت شده - این حکم بر سنگ نقش شود و در مسجد جامع نصب شود. -

۱۲. کتیبهٔ ۱۴. این کتیبه به فرمان نادری مشهور است زیرا این کتیبه متعلق به زمان شاه طهماسب دوم صفوی و مقارن با فتوحات نادر و ورود او به کاشان است. این فرمان به خط نستعلیق بر روی سنگ سفید نقر شده و مورخ به سال ۱۱۴۳ هـ.ق است (تصویر ۱۲). این فرمان در بالای فرمان شماره ۱۰ نصب شده است» (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۶۱). این فرمان در باب امحاء آثار بدعت است. (جدول ۱۴)

تصویر ۱۲. کتیبه فرمان نادری به تاریخ ۱۱۴۳ هـ.ق، نگارندگان.

جدول ۱۴. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۱۴.

نوع کتیبه	نادر شاه افشار (زمانی که هنوز شاه نبوده و سردار جنگ بود)
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	میرزا ابوالقاسم رضوی
مکان‌های ذکر شده	روستاهای کاشان - بلاد شیعه
تاریخ‌های ذکر شده	صفر ۱۱۴۳ هـ.ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	رسیدگی به امور - آسان شدن کارها برای مردم - تعمیر بلاد - رفع بدعت‌ها که در برخی از روستاهای کاشان وجود دارد توسط میرزا ابوالقاسم رضوی مجتهد آن زمان انجام گیرد و خلاف شیعیان نداند.

شده است (تصویر ۱۱). «زمانی که شاهان صفوی بر آن می‌شدند تا به مقابله با رواج منکرات و منهیات برخیزند، علماء و فقها به حمایت جدی از این امر می‌پرداختند. چنان که اقدامات شاه سلطان حسین با تائیدیه علمایی چون علامه مجلسی، محمد باقر خاتون آبادی، آقا جمال خوانساری، شیخ جعفر قاضی و آقارضی خراسانی همراه شد. پس از وصول تائیدیه علما برای مقابله با مفساد، شاه سلطان حسین به امراء، حکام و عمال محروسه فرمانی نوشت و دستورات لازم را در این زمینه صادر نمود من جمله در اصفهان دیوان بیگی و داروغه به مقابله با مفساد پرداختند. چرس^{۱۴}، بنگ^{۱۵} و باده فروشی‌ها را تعطیل نمودند. فواحش را نزد مجتهد الزمانی علامه مجلسی فرستادند تا توبه کنند و اکثر آنها را به ازدواج مردم دیندار درآوردند و برخی دیگر را که خواستگاری نداشتند به کدخدایان و ریش سفیدان محلات سپردند تا از آنها مواظبت کنند. از ویژگی‌های اقدامات شاه سلطان حسین منع فعالیت معرکه گیران^{۱۶}، کشتی گیران، قوچ بازان^{۱۷} و کبوتر بازان^{۱۸} بود» (رستمی و قنوتی، ۱۳۹۵: ۱۵). (جدول ۱۳)

جدول ۱۳. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۱۳.

نوع کتیبه	کتیبه شاه سلطان حسین
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	کاشان
مکان‌های ذکر شده	شوال ۱۱۰۶ هـ.ق
تاریخ‌های ذکر شده	سوره آل عمران آیه ۲۵ - سوره حج آیه ۴۲ - سوره نساء آیه ۶۲ - سوره اعراف آیه ۳۱ - سوره مائده آیه ۹۲ - سوره آل عمران آیه ۱۲۸
آیات ذکر شده	در سال اول جلوس شاه نوشته شده - خیر و برکت در این سال فراوان شده - امر به معروف و نهی از منکر از قمار، اعمال شنیع، چرس فروش، بوزه فروش، کبوتر پرانی و گرگ دوانی، نگهداری گاو و قوچ و سایر حیوانات جهت جنگ و پرخاش و توبه از این اعمال و هرکه مرتکب خلاف شود تنبیه و تادیب شود.
موضوعات کتیبه	

تصویر ۱۱. فرمان شاه سلطان حسین به تاریخ ۱۱۰۶ هـ.ق (نگارندگان).

اسلامی به خصوص خوشنویسی به صورت کتیبه مساجد، به طور حتم اثر این ارتعاش را در بر دارد و این نکته را ثابت می‌کند که این گونه هنری از معنای لفظی یا صورت کلام قرآن سرچشمه نمی‌گیرد بلکه منشاء آن حقیقت یا جوهر معنوی قرآن است» (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۳).

۱. کتیبه ۱۶. کتیبه‌ای بالای در ورودی نصب شده که حاوی آیاتی از کلام الله مجید بر روی گچ است. «در انتهای آن نام کاتب و تاریخ آن چنین آمده است: حرره محمد شریف النحاش فی ۱۱۲۳» (مشکوتی، ۱۳۴۵: ۸). این کتیبه که آیه ۳۸ سوره احزاب است، به رنگ طلایی روی زمینه سبز تیره نقش بسته‌اند. حاشیه از گل‌های تکرار شونده تک‌رنگ اخراپی سرتاسر این آیه را پوشانده است (جدول ۱۶) (تصویر ۱۴).

۲. کتیبه ۱۷. کتیبه‌ای در داخل هشتی مسجد وجود دارد که حاوی آیه (و ان یکاد) ۱۹ است و به صورت نقاشی روی گچ تزئین شده و با خط نستعلیق خوشنویسی شده است. در این کتیبه آیه ۵۱ سوره قلم به رنگ سفید و در زمینه لاجوردی نقش بسته است. در هشتی داخلی نیز نقوش تزئینی گیاهی به رنگ لاجوردی و طلایی تزئین شده است (جدول ۱۷) (تصویر ۱۵).

۳. کتیبه ۱۸. این کتیبه که در زیر ایوان شمالی مسجد قرار دارد، آیه‌ای از قرآن کریم است که با خط نستعلیق نوشته شده

۱۳. کتیبه ۱۵. این کتیبه فرمانی از شاه صفی ابن صفی میرزا است و زیر فرمان نادری به خط نستعلیق و به تاریخ ۱۰۴۸ هـ.ق نقر شده است (همان: ۱۶۲). (جدول ۱۵) (تصویر ۱۳).

گروه سوم: کتیبه‌های حاوی پیام‌های دینی مذهبی و تزئینی تکرار فراوان کتیبه‌های برگرفته از قرآن کریم بر روی دیوارهای مساجد و سایر ابنیه، به انسان یادآوری می‌کند که تار و پود حیات اسلامی از آیات قرآن تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرآنت قرآن و نماز است. «اگر بتوان فیضی را که از قرآن کریم سرچشمه می‌گیرد یک ارتعاش معنوی خواند، باید گفت که تمامی هنر

تصویر ۱۳. کتیبه فرمان شاه صفی ابن صفی میرزا به تاریخ ۱۰۴۸ هـ.ق (نگارندگان).

جدول ۱۵. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۵.

نوع کتیبه	کتیبه شاه صفی
نوع سند	فرمان شاهی
زبان	فارسی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	کاشان- میدان عربان
تاریخ‌های ذکر شده	۱۰۴۷ هجری (این کتیبه متعلق به بعد از این تاریخ است)
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	حمد و سپاس شاه و پیامبر - تطبیق فحوص احوال مردم توسط شاه این نتیجه به دست آمده که خوردنی‌هایی که به کاشان می‌آمده، حکام سابق از هر کدام مقداری تصرف می‌کرده‌اند و اسم‌هایی مانند یوزباشی و بارانداز روی آن می‌گذاشته‌اند. به همین دلیل شاه دستور براندازی این بدعت را داده است. - در آخر یک بیت شعر در باب نیکی به مردم آورده شده است.

تصویر ۱۴. کتیبه سردر ورودی مسجد میرعماد (نگارندگان).

جدول ۱۶. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۶.

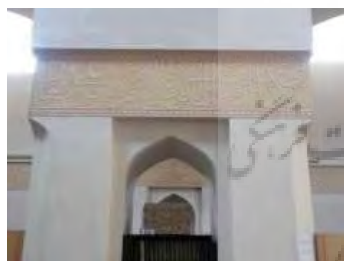
نوع کتیبه	کتیبه قرآنی
نوع سند	حاوی پیام دینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	محمد شریف النحاش
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	۱۱۲۳ هـ.ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	این آیه به منزله قطعنامه آیه قبل است که رهبر دینی باید خط شکن باشد و از ملامت‌ها ترسد و منتظر رضایت این و آن نباشد (قرآنی)، ۱۳۷۶، ۳۷۴.

تصویر ۱۶. کتیبه زیر ایوان (نگارندگان).

جدول ۱۸. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۸.

نوع کتیبه	کتیبه قرآنی
نوع سند	حاوی پیام دینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	۱۳۶۳ شمسی یا قمری ربودنش مجهول است.
آیات ذکر شده	ندارد
توضیحات کتیبه	معنی آیه چنین است: منحصراً تعمیر مساجد خدا به دست کسانی است که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و نماز به پا دارند و زکات مال خود بدهند و از غیر خدا ترسند، پس امید است که از هدایت یافتگان راه خدا باشند. - در باب تعمیرکنندگان مسجد است.

تصویر ۱۷. کتیبه داخل شبستان (نگارندگان).

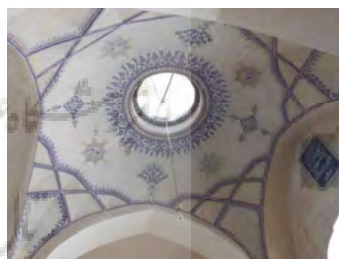
جدول ۱۹. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۹.

نوع کتیبه	کتیبه قرآنی
نوع سند	تزیینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
توضیحات کتیبه	جزء سی‌ام قرآن به جهت کوتاه بودن آیات برای فضاسازی کتیبه‌ها مناسب است.

و به صورت نقاشی روی گچ با رنگ‌های لاجوردی، سبز و قرمز تزیین شده است. تاریخ ۱۳۶۳ روی کتیبه نگاشته شده که مشخص نیست تاریخ آن هجری قمری است یا هجری شمسی^{۲۰} (تصویر ۱۶). نقوش گل به رنگ قرمز و در محیط بیضی وار آیه ۱۸ سوره توبه را دربر گرفته است. (جدول ۱۸)

۴. کتیبه ۱۹. این کتیبه داخل شبستان مسجد قرار گرفته است. قابل ذکر است که «در شبستان جنوب شرقی مسجد بطور کلی حتی جرزها و ستون‌ها در اثر زلزله‌های گذشته تخریب و محل آن‌ها جابه‌جا شده‌اند» (نیکوگفتار ۱۳۸۵: ۳۵). اما هنوز در شبستان، ازاره کاشی شامل کاشی‌های شش ضلعی آبی روشن، محاط در یک نوار باریک از مثلث‌ها وجود دارد. (تصویر ۱۷) در بالای این ازاره‌ها و در سرتاسر آن سوره‌های جزء ۳۰ قرآن با خط ثلث و به رنگ سفید روی زمینه کرم و به صورت گچبری برجسته کتیبه نگاری شده است. (جدول ۱۹) کتیبه‌ها به خط فاضلی اصفهانی و یا هنرمندی حسنی صاحب زاده کار شده است^{۲۱}.

۵. کتیبه ۲۰. در قسمت سردر ورودی زنانه کتیبه‌ای وجود دارد که فقط قسمت کوچکی از آن باقیمانده است. «در مورد تزیینات دیگر این مسجد می‌توان به رسمی بندی سقف و نیمکار ایوان اشاره کرد که دور تا دور آلات این رسمی بندی به صورت حمیل، نقاشی آبرنگ شده است. همچنین کتیبه گچبری، به خط ثلث بسیار زیبا

تصویر ۱۵. کتیبه داخل هشتی (نگارندگان).

جدول ۱۷. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۱۷.

نوع کتیبه	کتیبه قرآنی
نوع سند	تزیینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	تاریخ ندارد ولی در زمان مرمت‌های سال‌های اخیر نگاشته شده است
آیات ذکر شده	ندارد
توضیحات کتیبه	جهت چشم زخم این آیات مفید است.

دارد و بسیار قابل توجه است زیرا در قسمت مرکزی این کتیبه آینه‌ای وجود داشته که شخص هنگام دیدن خود در آینه با این عبارت منثور مواجه می‌شود:

«لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله.

ای نسخه ناصه الهی که تویی

وی آینه جمال شاهی که تویی

بیرون ز تو نیست هرچه در عالم هست

از خود بطلب هرآنچه خواهی که تویی

وقف قطب‌الدین بن شمس‌الدین فیروز آبادی میباید یزد سنه ۸۹۷» (مشکوتی، ۱۳۴۶: ۱۳). در این کتیبه دو نکته حائز اهمیت است: یکی آنکه آنچه روانشناسان مدام تکرار می‌کنند که به هرچه می‌خواهی برسی باید از خودت شروع کنی و دیگر آنکه باتوجه به تاریخ آن معین می‌شود که مردم یزد و کاشان در قرن نهم هـ.ق شیعه بوده‌اند. (جدول ۲۲) (تصویر ۲۰)

۸. کتیبه ۲۳. در دیواره شبستان زیر گنبد و در نزدیکی منبر، کتیبه کوچکی وجود دارد که عبارات لا اله الا الله، محمد رسول الله در کنار هم و با تزئینات اسلیمی نقش بسته است و عبارت علی ولی الله در بالای آن و در کادر مثلثی شکل و به صورت کاشی معرق و در جرز دیوار و نزدیک به پایین قرار گرفته است. این نقوش با خط ثلث نگاشته شده‌اند. (جدول ۲۳) (تصویر ۲۱)

۹. کتیبه ۲۴. کتیبه‌ای بر بدنه منبر مسجد قرار دارد. «منبر مسجد ۲ دارای قدمتی حدود ۲ یا ۳ سال پس از ساخت مسجد است و در

و برجسته با زمینه لاجوردی که احتمالاً حاوی عبارتی قرآنی و یا دعایی است، بر سرتاسر جبهه‌های این ایوان وجود دارد که اکنون بیشتر قسمت‌های پایین آن از بین رفته است (تصویر ۱۸). احتمال این که این کتیبه، با کتیبه فوقانی ورودی سمت راست پیش طاق به تاریخ ۱۱۲۳ هـ.ق هم تاریخ باشند وجود دارد، چرا که از لحاظ نوع خط و زمینه خطوط بسیار مشابه‌اند. لازم به ذکر است که قسمت‌های باقیمانده این کتیبه، بعد از مرمت و لایه برداری‌های سال ۱۳۶۴ هجری شمسی، از زیر رومالی‌های گچی کشف شده است و شناخت بیشتر متن و قدمت این کتیبه نیاز به بررسی‌های کارشناسانه دارد» (نیکوگفتار، ۱۳۸۵: ۳۶). (جدول ۲۰)

۶. کتیبه ۲۱. در سرتاسر ایوان مسجد کتیبه‌ای وجود دارد که آیاتی از قرآن یا دعا را دربر دارد. این کتیبه با خط ثلث و به صورت گچبری برجسته و هنرمندانه به انجام رسیده و در ایوانی که رو به سنگاب قرار دارد نصب شده است (تصویر ۱۹). این کتیبه‌ها بصورت نوار بهم پیوسته در ایوان‌های مسجد کار شده و البته بیشتر آن‌ها در طول زمان دچار آسیب شده‌اند. (جدول ۲۱)

۷. کتیبه ۲۲. کتیبه‌ای در دهلیز سمت راست مسجد داخل صحنفدر روی بدنه جرز دیوار قرار دارد که شامل یک قطعه کاشی معرق است. این کتیبه در زیر چراغدان گچبری شده قرار

تصویر ۱۸. کتیبه‌های باقی مانده سردر ورودی زنانه (نگارندگان).

تصویر ۱۹. کتیبه‌های ایوان (نگارندگان).

جدول ۲۰. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۲۰.

نوع کتیبه	کتیبه قرآنی یا دعایی
نوع سند	تزئینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	۱۱۲۳ هـ.ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	دعایی یا قرآنی

جدول ۲۱. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۲۱.

نوع کتیبه	کتیبه‌های قرآنی
نوع سند	حاوی پیام دینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	دعایی یا قرآنی

دوران جهان‌شاه قراقویونلو حکومت می‌کرده است. ساخت این منبر نیز متعلق به حکومت ۱۸ ساله ابوسعید است. (جدول ۲۴) ۱۰. کتیبهٔ ۲۵. کتیبه‌ای مزین به آیه «نصر من الله و فتح قریب» که به صورت نقاشی روی گچ، در بالای کتیبهٔ فرمان منشور شاه عباس اول و در قسمت درب پشتی مسجد قرار دارد و بدون تاریخ است. (جدول ۲۵) (تصویر ۲۳)

۱۱. کتیبهٔ ۲۶. محرابی که در بخش جنوبی شبستان قرار داشته تماماً با گچ و آجر بوده است. محراب قدیمی که تا اوایل قرن حاضر هم در محل خود بوده، اکنون در موزه برلین و در بخش هنر اسلامی نگهداری می‌شود. «این محراب در سال ۶۲۳ هـ. ق توسط حسن ابن عرب‌شاه در کاشان ساخته شده است» (شاطری، ۱۳۸۵: ۵). باتوجه به تاریخ محراب مسجد که متعلق به قرن هفتم هـ. ق است، جای تردید نیست که پس از

داخل شبستان و زیر گنبد و در طرف راست محراب نصب شده است. این منبری با گچ و آجر بنا شده و دارای چهار متر ارتفاع و شش پله است. دو طرف آن با نهایت استادی از کاشی‌های معرق زینت شده و سالم و دست نخورده بر جای مانده است. در کتیبه سمت راست^{۲۳} آن نوشته شده است: فی الایام دولته السلطان الاعظم الخاقان الافخم والاکرم ابوسعید ملکه و خلداه و سلطانه» (مشکوتی، ۱۳۴۵: ۱۳). (تصویر ۲۲) «درست در بالای این کتیبه عبارت «الحمد لله در وسط و سبحان الله و الله» بصورت خط کوفی بنایی در اطراف آن نگاشته شده است و در سمت راست آمده: «عمل حیدر کاشی تراش» و بالای همین نوشته، عبارت «یا غیاث المستغیثین اغثنی» آمده است. نوع خطوط بکار رفته ثلث است» (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۴۹). چنانچه در تاریخ آمده ابوسعید^{۲۴} در سالهای بین ۷۱۷ تا ۷۳۶ هـ. ق در

تصویر ۲۱. کتیبه دیواره شبستان زیرگنبد (نگارندگان).

تصویر ۲۰. کتیبه زیر چراغدان که آینه اش برداشته شده و یک کاشی دیگر جایگزین آن شده است (نگارندگان).

جدول ۲۳. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۲۳.

نوع کتیبه	کتیبه مذهبی
نوع سند	تزیینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	محمد رسول الله، علی ولی الله
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	شیعه گری مردم کاشان

جدول ۲۲. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۲۲.

نوع کتیبه	کتیبه مذهبی
نوع سند	تزیینی
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	محمد رسول الله- علی ولی الله
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	۸۹۷ هـ. ق
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	خودشناسی

۱۲. کتیبهٔ ۲۷. مسجد دو محراب داشته است. محراب قدیمی که جای آن خالی است و محرابی که در سال‌های اخیر ساخته شده است (تصویر ۲۵) این محراب کتیبه‌هایی با خط ثلث دارد. دور محراب آیاتی از سوره نور و داخل محراب سوره حمد در قالب کاشی هفت رنگ نقش بسته است. تزئینات دیگر محراب شامل چهار ترنج است که در چهار طرف سوره حمد نگاشته شده و در هر کدام این عبارات آمده است: ۱. الحمد لله، ۲. سبحان الله، ۳. علی ولی الله ۴. محمد رسول الله. (جدول ۲۷)

۱۳. کتیبهٔ ۲۸. در راهروی عمود به در ورودی و در طول ضلع شمالی مسجد، قطعه سنگی از جنس مرمر به اندازه ۳۵*۲۰ سانتیمتر نصب شده که روی آن با خط نسخ عبارت: «یا الله یا محمد یا علی سنه ۱۱۱۳» به صورت خط برجسته نوشته شده است. (جدول ۲۸)

۲۵۰ سال بعد به عصر خواجه عمادالدین شیروانی بانی مسجد رسیده باشد. «این محراب از جهت ظرافت و زیبایی و دقایق فنی منحصر به فرد است چنانکه بیشتر سیاحان و ایران شناسانی که به کاشان سفر کرده و محراب عظیم این مسجد را از نزدیک دیده‌اند از آن به زیبایی و شگفتی یاد کردند» (رجبی، ۱۳۹۰: ۱۴۸). البته نظرات مختلفی برای این محراب وجود دارد. واتسون در کتاب سفال زرین‌فام اشاره می‌کند که: «این محراب نمی‌بایستی برای چنین بنایی ساخته شده باشد. از این رو که اسکلت بندی کنونی این بنا نمی‌تواند به قبل از قرن نهم تعلق داشته باشد. بی‌شک این محراب را از ساختمان دیگری به آنجا آورده و در قرن نهم هجری یا بعدتر نصب شده است» (واتسون، ۱۳۸۲: ۲۷۲). این محراب با آیاتی از قرآن مجید از جزء سی به خط کوفی، رقا و ثلث تزئین شده است. (جدول ۲۶) (تصویر ۲۴).

تصویر ۲۳. کتیبه بالای فرمان شاه عباس اول (نگارندگان).

تصویر ۲۲. کتیبه منبر (نگارندگان).

جدول ۲۵. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۲۵.

نوع کتیبه	کتیبه قرآنی
نوع سند	تزیینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	آیه نصر من الله .. در باب فتح و پیروزی شاهان و حاکمان نگاشته می‌شده است.

جدول ۲۴. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبهٔ ۲۴.

نوع کتیبه	کتیبه منبر
نوع سند	حاروی مضامین مذهبی و اطلاعات ساخت منبر
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	سلطان ابوسعید - حیدر کاشی تراش
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	روی منبر جهت اطلاع از زمان ساخت آن را به دولت ابوسعید منسوب کرده‌اند و نام کاشی ساز آن ذکر شده -

تصویر ۲۵. کتیبه‌های محراب جدید (نگارندگان).

گروه چهارم: کتیبه‌های مرمت مسجد

کتیبه‌هایی که به عنوان کتیبه‌های تاریخ مرمت مسجد مرسوم اند، در این بنا نیز یافت می‌شوند. این کتیبه‌ها نیز به لحاظ تاریخی و مطالعاتی دارای اهمیت اند. از این کتیبه‌ها می‌توان متوجه شد این مسجد به کرات مرمت شده است.

۱. کتیبه ۲۹. کتیبه‌ای که از قرائت آن معلوم می‌شود، تاریخ مرمت این مسجد در سال ۱۲۴۳ ه.ق است که به دستور اسمعیل خان پسر عبدالرزاق خان کاشی حاکم کاشان انجام یافته است. (تصویر ۲۶) این کتیبه بصورت منظوم ذکر شده است و روی سنگ مرمر نقر شده است. (جدول ۲۹)

۲. کتیبه ۳۰. کتیبه‌ای در سردر ورودی مسجد میرعماد قرار دارد که نشان می‌دهد سازمان میراث فرهنگی کاشان این مسجد را مرمت

تصویر ۲۴. کتیبه‌های محراب قدیمی مسجد که اکنون در موزه برلین قرار دارد، منبع: www.pinterest.com.

جدول ۲۷. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۲۷.

نوع کتیبه	کتیبه محراب
نوع سند	حاوی پیام دینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	محمد رسول الله - علی ولی الله
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	سوره نور از آن جهت نور نام گرفته که ۷ بار کلمه نور در آن ذکر شده - دارای احکام فقهی زیادی است و همچنین در این سوره به ماجرای افک و مسائل مربوط به نکاح و افترا، بهتان، تهمت اشاره شده و از اشاعه فحشا نهی شده است.

جدول ۲۸. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۲۸.

نوع کتیبه	کتیبه داخل راهرو
نوع سند	حاوی پیام دینی
زبان	عربی
اشخاص ذکر شده	الله - محمد - علی
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	۱۱۱۳
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	با توجه به ذکر نام علی ^(ع) اشاره به شیعه بودن حاکمیت در کاشان و دوره صفوی دارد.

جدول ۲۶. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۲۶.

نوع کتیبه	حاوی پیام دینی
نوع سند	عربی
زبان	ندارد
اشخاص ذکر شده	ندارد
مکان‌های ذکر شده	ندارد
تاریخ‌های ذکر شده	ندارد
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	جزء سی ام قرآن جهت توکل و توسل هنگام نماز در این محراب نقش بسته است.

فی کاشان امام الفقهاء آیه الله العظمی الحاج آقا حسین امامی ۱۳۶۵ شمسی ۱۴۰۷ قمری). (تصویر ۲۹)

این کتیبه با خط نستعلیق حجاری شده است ولی خوشنویسی آن و کتیبه مرمتی شماره ۳۱ دارای زیبایی کمتری نسبت به سایر کتیبه‌های این مسجد است. (جدول ۳۲)

یافته‌های پژوهش: با مرور جامعه آماری پژوهش، اینطور به دست آمد که رایج‌ترین خط در کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان، خط ثلث است که در عبارات قرآنی کار شده و در کتیبه‌های مذهبی استفاده شده است. در عین حال ابعاد، شکل، اندازه انواع کتیبه‌های مذهبی و فرامین شاهان، مختلف است. اگرچه تمامی کتیبه‌ها آراسته به انواع هنرهای وابسته به معماری از جمله؛ گچبری، حجاری، نقاشی روی گچ و ... بوده و نشان از ذوق وافر و سلیقه بی‌بدیل هنرمندان دوران خود دارد اما با تمام این اوصاف می‌توان اذعان کرد که غنای تزئینی و ظرافت اجرایی در کتیبه‌های قرآنی بیشتر از فرامین شاهان دیده می‌شود.

گاه‌نگاری کتیبه‌ها: گاه‌نگاری کتیبه‌های این بنا با توجه به

کرده است. این کتیبه در روی گچ و با خط نستعلیق نگاشته شده است. این متن حاوی تاریخ مرمت به سال ۱۳۷۵ هـ. ش نام مرمتگر، مدیر میراث فرهنگی وقت، نام کارشناس مرمت و استاد کار را در خود جای دارد. (جدول ۳۰) (تصویر ۲۷)

۳. کتیبه ۳۱: کتیبه مرمتی دیگری داخل مسجد میرعماد داخل شبستان وجود دارد. این کتیبه در ارتفاع حدود دو نیم متری نصب شده است. کتیبه مرمتی مذکور روی یک تکه سنگ مرمر سفید و با خط نستعلیق چنین نقر کرده‌اند: «بسمه تعالی تعمیر نمود مسجد میرعماد و شبستان را آیه الله العظمی آقا حسین امامی ۱۳۶۴ شمسی و ۱۴۰۶ قمری». (جدول ۳۱) (تصویر ۲۸)

۴. کتیبه ۳۲: این کتیبه مانند کتیبه مرمتی شماره ۳۱ است. در متن کتیبه پنج سطری این طور ذکر شده است:

«امر به تعمیر مسجد میرعماد و بناء هدالناحیه بعد انهدام‌ها

تصویر ۲۷. کتیبه مرمتی سردر ورودی مسجد (نگارندگان).

تصویر ۲۶. کتیبه مرمتی دوره فتحعلیشاه قاجار که زیر کتیبه فرمان شاه طهماسب به تاریخ ۱۲۴۳ نصب شده است (نگارندگان).

جدول ۳۰. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۳۰.

نوع کتیبه	کتیبه سردر ورودی
نوع سند	کتیبه مرمتی
زبان	فارسی
اشخاص ذکر شده	حبیب الله فضانلی مرمت گر کتیبه ثلث - مهندس امینیان مدیر میراث فرهنگی کاشان - سید ناصرالدین امامیان کارشناس مرمت - محمدرضا منصوریان استادکار مرمت
مکان‌های ذکر شده	مسجد میرعماد کاشان
تاریخ‌های ذکر شده	۱۳۷۵ هجری شمسی
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	تعمیرات و بازسازی سردر ورودی مسجد میرعماد - از محل اعتبارات سازمان میراث فرهنگی

جدول ۲۹. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۲۹.

نوع کتیبه	کتیبه فتحعلیشاه قاجار
نوع سند	کتیبه مرمتی
زبان	فارسی
اشخاص ذکر شده	فتحعلیشاه - اسماعیل خان
مکان‌های ذکر شده	هو الحی الذی لایموت ^{۲۵}
تاریخ‌های ذکر شده	۱۲۴۳ هـ. ق -
آیات ذکر شده	
موضوعات کتیبه	در باب مرمت این مسجد و ساخت سردر این بنا

رنگ آمیزی شده‌اند. در رواق بیرونی مسجد اما آیات سوره‌ای از قرآن و یا دعایی زنجیر وار نقش بسته است. این قسمت نیز به صورت گچبری برجسته و رنگ آمیزی روی گچ بوده اما به مرور زمان آسیب‌های جدی دیده و در قسمت‌های کوچکی فقط تکه‌هایی از آن باقی مانده است.

بی شک پژوهش بر روی کتیبه‌های مسجد میرعماد کاشان با گستره زمانی طولانی، تنوع سبک‌ها و شیوه‌ها در کنار مضامین و اشکال تزئینی گوناگون، کمک فراوانی به مطالعه در حوزه معماری اسلامی و تزئینات وابسته به آن خواهد داشت. ضمن آن که در دوران مختلف پس از اسلام مراکز مذهبی، خود به عنوان یک مرکز فرهنگی محسوب می‌شده است. بنابراین هنرمندان سعی بر این داشته‌اند تا در خلق آثار هنری در این اماکن متبرک و فرهنگی، به بهترین وجه ممکن و در نهایت ظرافت و دقت، آثار خود را

ساخت اولیه مسجد میرعماد است که قدیمی‌ترین کتیبه مربوط به تاریخ ۸۶۸ هجری قمری و جدیدترین کتیبه آن مربوط به مرمت بنا با تاریخ ۱۳۷۵ هجری شمسی (۱۴۱۶ ه.ق) است. متأسفانه به دلیل ضعف در حفاظت و صدمات وارد شده به کتیبه‌ها، تاریخ برخی از آنها به درستی قابل تشخیص نبوده و یا اصلاً خوانده نمی‌شود و با احتمال و تردید تاریخ نگاری شده‌اند. این در حالی است که برخی دیگر اصلاً تاریخ ندارند.

مضامین و موضوع کتیبه‌ها: «موضوعات اجتماعی و اقتصادی دو گروه اصلی از مباحث فرامین در مجموع این کتیبه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. علاوه بر این القاب، عناوین و مناصب دولتی و اداری، مشاغل مردمی و طبقات اجتماعی بخش دیگری از اطلاعات این اسناد را تشکیل داده و اهمیت آنها را در بررسی سازمان اداری و مردم‌شناسی دوره صفویه مضاعف می‌سازند» (کریمیان و بیدگلی، ۱۳۸۷: ۱۸۷).

متداول‌ترین کتیبه‌ها در مسجد میرعماد کاشان، کتیبه‌های مذهبی با مضامین قرآنی هستند. جزء سی ام قرآن به دلیل کم حجم بودن آیات و جایگیری مناسب‌تر در داخل مسجد و به طور متسلسل، با هنرگچکاری و به صورت برجسته، مزین و

تصویر ۲۹. کتیبه مرمتی داخل مسجد با سنگ مرمر سیاه (نگارندگان).

تصویر ۳۱. کتیبه مرمتی داخل مسجد (نگارندگان).

جدول ۳۲. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۳۲.

نوع کتیبه	کتیبه داخل مسجد
نوع سند	کتیبه مرمتی
زبان	فارسی و عربی
اشخاص ذکر شده	آیه‌الله العظمی حاج آقا حسین امامی
مکان‌های ذکر شده	مسجد میرعماد
تاریخ‌های ذکر شده	۱۳۶۵ هجری شمسی و ۱۴۰۷ هجری قمری
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	تعمیرات مسجد میرعماد

جدول ۳۱. ویژگی‌های تاریخی، ساختاری و نوشتاری کتیبه ۳۱.

نوع کتیبه	کتیبه داخل مسجد
نوع سند	کتیبه مرمتی
زبان	فارسی
اشخاص ذکر شده	آیه‌الله العظمی آقا حسین امامی
مکان‌های ذکر شده	مسجد میرعماد و شبستان
تاریخ‌های ذکر شده	۱۳۶۴ هجری شمسی و ۱۴۰۶ هجری قمری
آیات ذکر شده	ندارد
موضوعات کتیبه	تعمیرات مسجد میرعماد و شبستان

در دوره شاه سلطان حسین، نشان می‌دهد که این مسئله ریشه‌دار بوده و این معضلات اجتماعی و اخلاقی در جامعه عصر صفوی من جمله کاشان وجود داشته است. شاردن معتقد است: «روسپیان اصفهان در حدود دوازده هزار نفر بودند که هر سال مبلغ هشت هزار تومان مالیات می‌دادند» (شاردن، ۱۳۷۲: ۸۵). این موضوع در کتیبه شاه طهماسب اول مورخ ۹۴۱ هـ.ق به عنوان بیت اللطف آمده است. در کتیبه شاه سلطان حسین مورخ ۱۱۰۶ هـ.ق نیز از بیت اللطف نام برده شده است.

— ممنوعیت فروش و مصرف مواد مخدر و مسکرات: از مراکز مواد مخدر و مسکرات در کتیبه‌های مسجد میرعماد نام برده شده است مانند بنگخانه‌ها^{۲۶}، شرابخانه‌ها، معجونخانه‌ها^{۲۷}، بوزه خانه^{۲۸} و قوالخانه^{۲۹} که در فرمان شاه طهماسب اول به تاریخ ۹۴۱ هـ.ق ذکر شده است. از چرس فروش^{۳۰} و بوزه فروش در کتیبه سلطان حسین مورخ ۱۱۰۶ هـ.ق به عنوان عمل شنیع نام برده شده است. — ممنوعیت برخی تفریحات و سرگرمی‌های اجتماعی: در برخی کتیبه‌ها از تفریحاتی مانند قمار و کبوتر بازی نام برده شده است. در فرمان شاه طهماسب اول به تاریخ ۹۴۱ هـ.ق به این ممنوعیت‌ها اشاره شده است. از مسئله منع قماربازی، کبوترپرانی، گرگ دوانی، نگهداری قوچ و گاو و سایر حیوانات به جهت پرخاش و جنگ، در کتیبه شاه سلطان حسین مورخ ۱۱۰۶ هـ.ق ذکر شده است.

— رفع بدعت‌ها و ستم از عملکرد مشاغل: در برخی فرمان‌ها، صابون پزان را به عنوان یکی از صاحبان مشاغل در دوره صفویه و «وزیر صابون خانه» را به عنوان یکی از عمال یا صاحب منصبان حکومتی که بر عملکرد کارگاه‌های صابون پزی نظارت داشته، معرفی کرده است. این شاغلین بدعت‌هایی در ساخت مواد اولیه صابون و فروش آن ایجاد کرده بودند که در کتیبه شاه طهماسب اول مورخ ۹۸۱ هـ.ق ذکر شده است.

— رفع آثار ظلم و ستم علیه مردم عادی: در کتیبه‌های شاه طهماسب اول مورخ ۹۳۲ هـ.ق کتیبه شاه طهماسب اول مورخ ۹۷۹، کتیبه جهان‌شاه مورخ ۸۶۹ هـ.ق در مورد این موضوع بحث شده است. — تنبیه کسانی که شریعت را رعایت نکنند: در فرمان شاه طهماسب اول به تاریخ ۹۴۱ هـ.ق آمده: من بعد کسی مرتکب این مناهی (شراب خواری، استعمال مواد مخدر، قمار کردن، کبوتربازی و روسپیگری) نشود. در این کتیبه از ریش تراشیدن، تبور زدن و دیگر آلات لهور و لعب و منع نقاره زدن و اجماع کردن در بقاع خیر نیز ذکر شده است. در کتیبه سلطان حسین مورخ ۱۱۰۶ هـ.ق آمده که: بدکاران توبه کنند و در غیر این صورت مطابق شرع رفتار خواهد شد و اگر کسی از

خلق و ارائه کنند. در همین جهت، در مسجد میرعماد کاشان به دلیل تراکم جمعیت در بازار اصلی که در راسته مسگرها قرار گرفته، باعث می‌شده تا فرمانروایان، احکام حکومتی خود را با بهترین مواد و مصالح در قالب فرمان شاهی در جوار این مسجد قرار دهند تا اطلاع رسانی احکام و فرامین به مردم بطور روشن و واضح صورت گرفته باشد و برای هم‌رسانی آن، همواره پیش روی آن‌ها باشد. می‌توان گفت که کتیبه‌های دیگری در راستای همین بازار نیز موجود است که مضمون فرامین شاهان را در خود ثبت کرده است و این چنین می‌توان به اهمیت سیاسی این مسجد نسبت به مساجد دیگر باقی مانده در طول تاریخ کاشان، پی برد. مطالعات دیگر در بین کتیبه‌های فرمان شاهان نشان داد که کتیبه‌ها از جنس سنگ‌های مختلف مانند مرمر و سنگ سیاه‌گرانیست است و غالب کتیبه‌ها نیز به صورت هنرگچیری ساخته شده‌اند. در کتیبه‌های مربوط به فرامین استفاده از سنگ، مجلل‌تر بوده و نشان دهنده احترام به شاهان و حاکمان شهر کاشان بوده است و همانگونه که ذکر شد، هنرمندان کتیبه‌ساز مسجد میرعماد کاشان، از خطوط ثلث و نستعلیق و کوفی در کتیبه‌ها استفاده کرده‌اند و به نظر می‌رسد که رایج‌ترین خط در کتیبه‌های فرامین شاهان، به دلیل زیبایی در نگارش و وضوح بیشتر در خوانش، خط نستعلیق است. بیشترین کتیبه‌های فرامین مربوط شاه طهماسب اول و شاه عباس اول (هر کدام با ۴ کتیبه) و پس از آن‌ها، از شاه طهماسب دوم، شاه صفی ابن صفی میرزا، سلطان حسین و فتحعلیشاه قاجار هر کدام یک کتیبه در این مسجد به یادگار گذاشته‌اند. لازم به ذکر است، یک کتیبه فرمان شاهی بی‌نام و بی‌تاریخ نیز وجود دارد.

در مورد بررسی‌های کتیبه فرامین این نکته نیز شایان ذکر است که بیشترین مورد را موضوعات اجتماعی در برمی‌گیرد. از مجموع ۱۳ فرمان مورد مطالعه، موضوعات، مسائل و معضلات اجتماعی مطرح شده را به‌طور مشخص می‌توان در همه فرمان‌ها با فراوانی (۱۰۰ درصد) مورد توجه قرار داد. این معضلات و مشکلات اجتماعی شامل موارد زیر است:

— برانداختن مراکز فساد و فحشاء: اشاره به مراکز فساد و فحشاء در فرمان‌های منصوب در مسجد میرعماد کاشان، این موضوع را به ذهن متبادر می‌سازد که احتمالاً این شهر علی‌رغم سابقه دیرینه تشیع و شهرتش به القابی چون «دارالایمان» و «دارالمؤمنین» در دوره صفویه درگیر و مبتلا به معضلات اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی زیادی بوده که بخشی از آن در فرمان‌های حکومتی منصوب در مسجد میرعماد منعکس شده است. صدور فرمانی با موضوع برانداختن مراکز فساد و فحشاء

اجرا شود.

— تخفیف مالیاتی به اشخاص خاص: در فرمان شاه عباس اول مورخ ۱۰۰۲ هـ.ق در مورد تخفیف مالیاتی به شیعیان اختصاص داده شده است. در فرمان شاه طهماسب اول مورخ ۹۷۹ هـ.ق نیز تخفیف مالیاتی فقط شامل شیعیان روستاهای فین و رهق ذکر شده است. — قطع مقرری شغل‌های شنیع: شغل‌های شنیع در کتیبه فرمان شاه طهماسب اول به تاریخ ۹۴۱ هـ.ق شامل شرابخانه، معجونخانه، بنگخانه، بوزه خانه، قوالخانه و بیت اللطف و قمارخانه و کبوتر بازی ذکر شده که دستور قطع مقرری ایشان از طرف شاه طهماسب صادر شده است.

— تعدیل نرخ اجناس خوراکی: در کتیبه جهانشاه مورخ ۸۶۹ هـ.ق به این موضوع اشاره شده است.

— منع خرج کفن و دفن: در فرمان منظوم شاه عباس کبیر تخفیف عوارض کیالی و اموات به خواهش آقا خضرا آصف کاشان ذکر شده است. همچنین در متن فرمان شاهانه در مورد منع خرج کفن و دفن مردگان صحبت شده است.

— منع تصرف اجناس و اموال مردم توسط مأمورین: در فرمان شاه صفی ابن صفی میرزا آمده که اجناس خوراکی که به بازار عرب‌های کاشان می‌رسیده حکام سابق از هر خرواری مقداری تصرف می‌کرده‌اند. اسم این اشخاص را یوزباشی و بارانداز گذاشته بوده‌اند. در این فرمان آمده که حکام بعدی این امر را ادامه ندهند. در کتیبه شاهانه نیز در این مورد صحبت شده است. — جهاد سازندگی: در فرمان ۹۷۹ هـ.ق شاه طهماسب آمده که همه مردم از روی فراغت به عمارت و زراعت و آبادانی قیام کنند. در فرمان نادری نیز آمده که تعمیر بلاد توسط دولت انجام پذیرد. در کتیبه شاه عباس اول مورخ ۱۰۳۳ هـ.ق از ساخت مسکن خیر برای ساکنین این مسجد و پذیرایی از مسافران گفته شده است.

نتیجه‌گیری

در بررسی و تحلیل کتیبه‌نگاری‌های مسجد میرعماد کاشان نکاتی چند حائز اهمیت است. هنرمندان حجار، گچکار و کاشیکار سعی داشته‌اند تا در همراهی با روح حاکم بر معماری این بنا، کتیبه‌هایی زیبا به لحاظ شکل و محتوا، ملهم از روح مقدس اسلام و آیات قرآنی را در جای جای مسجد به کار برند. از ۳۴ کتیبه‌ای که در ورودی، جلوخان، هشتی، شبستان و حیاط مسجد وجود دارد، استفاده از مضامین مذهبی در داخل مسجد و فرامین شاهان در حیاط مرکزی و بیرون از مسجد در دید عموم قرار داده شده است. با تمرکز بر این نکته می‌توان چنین

عمال آن باخبر باشد و اطلاع ندهد او نیز تنبیه خواهد شد.

— لعنت و نفرین کردن و مذموم بودن کسانی که از فرمان کتیبه سرپیچی کنند: در فرمان شاه طهماسب اول به تاریخ ۹۴۱ هـ.ق، ۹۸۱ هـ.ق، ۹۳۲ هـ.ق، فرمان ۹۷۹ هـ.ق، فرمان جهانشاه مورخ ۸۶۹ هـ.ق، فرمان نادری به تاریخ ۱۱۴۳ هـ.ق، فرمان شاه صفی به تاریخ ۱۰۴۸ هـ.ق، فرمان شاه عباس اول مورخ ۹۹۹ هـ.ق، کتیبه فرمان شاهانه شاه عباس کبیر، فرمان شاه عباس اول مورخ ۱۰۲۲ هـ.ق و کتیبه سلطان حسین مورخ ۱۱۰۶ هـ.ق به صراحت به این موضوع پرداخته شده است.

— تعریف و تمجید و دعاگویی پادشاه جهت براندازی مناهی و رفع منکرات و برقراری عدل: در فرمان شاه طهماسب به تاریخ ۹۴۱ هـ.ق این مسئله به صورت شعر ذکر شده:

خدایا تو این شاه با داد و دین/ که او کند بنیاد فسق از زمین
در فرمان شاه طهماسب مورخ ۹۳۲ هـ.ق نیز از او تعریف و تمجید به عمل آمده است.

— در فرمان شاه طهماسب مورخ ۹۸۱ هـ.ق آمده:... اثری از آنها بر روزگار باقی نماند و جمهور مومنین به دعاگویی دولت مشغول باشند.

— فرمان شاه عباس اول مورخ ۹۹۹ هـ.ق نیز به صورت چند بیت شعر حجاری شده است.

— فرمان شاه عباس کبیر نیز به صورت شعر آمده است، در فرمان شاه عباس کبیر مورخ ۱۰۰۲ هـ.ق آمده که مردم به دعاگویی و دوام دولت بکوشند.

موضوعات اقتصادی: یکی از مهم‌ترین موضوعات مطرح شده در فرامین حکومتی را مسائل اقتصادی تشکیل می‌دهد. از مجموع ۱۳ فرمان حکومتی موجود در مسجد میرعماد، تعداد ۱۲ عدد از آنها به این امور اختصاص یافته که ۹۲ درصد از کل کتیبه‌ها را تشکیل می‌دهد.

— اختصاص تخفیف مالیاتی: در فرمان شاه عباس اول به تاریخ ۹۹۹ هـ.ق، فرمانهای شاه طهماسب صفوی مورخ ۹۳۲ هـ.ق و در فرمان ۹۷۹ هـ.ق شاه طهماسب اول به صراحت آمده که روستاهای فین و رهق شامل تخفیف مالیاتی می‌شوند. در کتیبه شاه عباس مورخ ۱۰۰۲ هـ.ق و کتیبه فرمان شاهانه به صراحت گفته شده است. بررسی و مطالعه این گروه از فرامین نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین اهداف صدور فرامین حکومتی اعلام «تخفیف‌های مالیاتی مقرر شده» از جانب شاهان صفوی بوده است.

— تخفیف مالیاتی به مناسبت تبرک زمان: در فرمان شاه عباس اول مورخ ۱۰۲۲ هـ.ق آمده که در ماه مبارک رمضان تخفیف مالیاتی

استنباط کرد که در طول ادوار مختلف تاریخی، مسجد میرعماد کاشان مورد توجه خاص پادشاهان و حاکمان عصر خود بوده و ساخت مسجد نیز نقطه عطف تمام مجموعه میرعماد (شامل بازار، دارالشفاء، حمام، آب انبار، کاروانسرا و...) که در مجموعه عمادی قرار داشته، بوده است. بی شک این کتیبه‌ها در نوع خود به جهت مطالعات فرهنگی، هنری، زیبا شناختی، تاریخی، مذهبی و حتی سیاسی و اجتماعی بی نظیر و قابل تأمل هستند. نتیجه دیگری که از خوانش و تدقیق در محتوای این کتیبه‌ها بدست آمده این است که، شیعه‌گری در مستندات به جا مانده از بانیان مسجد و هنر مندانشان، در تمامی متن این مسجد، در طول زمان‌های مختلف به وضوح رخ نموده است. افتخاری که شیعیان شهر کاشان در طول تاریخ به آن مباهات می‌ورزند. کتیبه تاریخ‌دار (زیر چراغدان)، وقف‌نامه‌های متعدد مسجد میرعماد و کتیبه دیواره شبستان زیر گنبد به خوبی نمایانگر اصرار و اعتقاد راسخ هنرمندان به مذهب شیعه و پیروی مردم کاشان از این باور دینی است و نشان می‌دهد مردمان این شهر بیش از ۵۰۰ سال است که شیعه مذهب هستند.

پی‌نوشت‌ها

۱. ناصر میزبانی کارشناس ارشد اکوتوریسم و عکاسی حرفه‌ای است. ایشان در پژوهشکده حفاظت و مرمت آثار تاریخی و فرهنگی مشغول به فعالیت بوده‌اند. استاد میزبانی طی سی سال فعالیت در زمینه عکاسی یکی از غنی‌ترین مجموعه‌های عکاسی از معماری و طبیعت ایران را فراهم آورده است.
۲. لازم به ذکر است تمام این کتیبه‌ها در کتاب آثار تاریخی کاشان و نظیر نوشته حسن نراقی خوانده شده است. برای اطلاع بیشتر به این کتاب مراجعه شود.
۳. به دلیل مخلوش بودن کتیبه، برخی تاریخ آن را ۸۶۸ می‌دانند.
۴. میع قربان از ترک و تاجیک تاسی بدان حضرت نموده بدین سعادت فایز گشتند. حکم قضا نفاذ عز اصدار یافت که من بعد در ممالک محروسه کسی مرتکب نامشروعات نشود و مبلغ دوازده هزار تومان که بعلت شرابخانه و بیت اللطف و معجون خانه و قمارخانه و امثال ذلک از ممالک محروسه باز یافت می‌شد از دفاتر اخراج کردند» (خلاصه التواریخ میرمنشی قمی نسخه خطی ص ۱۶۱).
۵. عنایت نامتناهی رأی دلگشای الصلوه و السلام و التحیه بور هذا و توبوالی الذنوبه نصوحا را به مسامع اعزاز رسانیده از روی اخلاص استماع نموده از مناهی و منکرات توبه نصوح و قیوع یافته به مقتضی کریمه کنتم خیرامه اخرجت للناس تامرون بالمعروف و تنهون علی المنکر ...
۶. تذکره شاه طهماسب، کتابی تاریخی به فارسی نوشته شاه طهماسب اول صفوی، مشتمل بر زندگینامه وی از جلوس در ۹۳۰ هـ ق تا پناهنده شدن بایزید، شاهزاده عثمانی، به او در ۹۶۹ هـ ق است.
۷. فاحشه خانه
۸. شرابخانه
۹. لواط
۱۰. مکانی که در آنجا معتادان به تریاک مواد مخدر مصرف می‌کرده‌اند.
۱۱. جایی که معتادان مواد مخدر مصرف می‌کرده‌اند.
۱۲. مطربخانه

۱۳. شاه عباس دستور می‌دهد برای آنکه مردم به محل آرامگاه حقیقی اش پی نبرند، تشریفات دفن او را در سه محل اردبیل، نجف و مشهد برگزار کنند و او را در محلی به خاک سپارند که بر همه مجهول بماند. شاه عباس در سال ۱۰۳۸ هـ ق در شهر اشرف مازندران درگذشت سرانجام جسد شاه عباس را به سوی اصفهان بردند و در نزدیکی کاشان و در جوار حبیب ابن موسی در پشت مشهد به خاک سپردند (فلسفی، ۱۳۵۰، ۶۵۰)

۱۴. نوعی حشیش

۱۵. نوعی تریاک

۱۶. معرکه‌گیری نوعی نمایش عمومی است که در آن «معرکه‌گیر» با انجام اعمالی جالب، بینندگان را که دور تا دور محل اجراء جمع می‌شوند، سرگرم می‌سازد.

۱۷. قوچ در کاشان و در طبیعت آن بسیار یافت می‌شده است به همین دلیل دور از ذهن نیست که قوچ بازی و شرط بندی روی قوچ متداول بوده باشد.

۱۸. کبوتر بازی یکی از سرگرمی‌های قدیمی در کاشان است که از دیرباز رایج بوده است. کبوترهای کاشان سبک‌تر و تیزتر از کبوترهای تهران هستند و در مسابقات کبوتر بازی خواهان بیشتری دارند.

۱۹. سوره قلم، آیه ۵۱ و ۵۲

۲۰. آقای ناصرالدین امامیان از مرمتگران این مسجد معتقد است: با توجه به اجرای کار و رنگهای به کار رفته، احتمال می‌رود این تاریخ به شمسی باشد.

۲۱. ناصرالدین امامیان مهندس بازنشسته سازمان میراث فرهنگی کاشان، خوشنویسی این کتیبه‌ها را منسوب به این اشخاص دانسته است. ایشان در سال ۱۳۷۵ نیز به عنوان کارشناس مرمت این مسجد نقش داشته‌اند.

۲۲. ایرج افشار در شماره ۴ مجله یغما عنوان کرده است: (اساس این مسجد از عهد سلطان ابوسعید بهادر است و منبر مسجد گواه این مطلب است) (افشار، ۱۳۳۵، ۱۸۰). اما با توجه به بازنگری و خوانش مجدد کتیبه سردر تاریخی مسجد میرعماد توسط تعدادی از صاحب نظران مشاور در این متن پژوهشی، چنین به نظر می‌رسد این ادعا نیازمند اعتبارسنجی مجدد خواهد بود.

۲۳. البته نصرت الله مشکوتی در مورد نوع خط ذکر کرده‌اند: رفاع، که به نظر نگارندگان براساس کارشناسی مجدد متخصصان، نوع خط ثلث تشخیص داده شد.

۲۴. سلطان ابوسعید (از ۷۱۶ تا ۷۳۶ هـ ق) از ایلخانان مغول و پسر الجایتو بود که در سن دوازده سالگی به ایلخانی ایران رسید. در بخشی از دوران ایلخانی او امیرچوپان، امیرالامرای لشکر ایلخانی، اداره‌کننده واقعی قلمرو او بود. ابوسعید پس از دفع حمله سپاه اردوی زرین به خراسان و نیز شکست شورش برخی امرای شورشی مغول به سبب شجاعتش در جنگ لقب بهادر یافت (بویل و بازورث، ۱۳۸۸: ۶۵۱)

۲۵. آیه ۵۸ سوره فرقان

۲۶. مکان‌هایی که در آن مواد مخدر مصرف می‌کرده‌اند.

۲۷. مکان فروش و مصرف مواد مخدر

۲۸. بوزه: نوعی شراب که از برنج بدست می‌آید.

۲۹. قوالی: رامشگری، مطربی

۳۰. فروشنده نوعی حشیش

فهرست منابع

- اشراقی، احسان (۱۳۵۳)، اشاره به نظام تفریحی و تفریحات دوران صفوی، مجله هنر و مردم، شماره ۱۴۰ و ۱۴۱، صص ۲۸-۳۵.
- افشار، ایرج (۱۳۳۵)، یادداشتی در تاریخ کاشان مطالعات و مشاهدات،

صحراگرد، مهدی و شیرازی، علی اصغر (۱۳۸۹)، تأثیرات تحولات خوشنویسی (خط ثلث) بر کتیبه نگاری ابنیه اسلامی ایران سده چهار تا نهم هجری، فصلنامه نگره، شماره ۱۴، بهار ۸۹، صص ۵۱-۶۳.

کریمیان، حسن و بیدگلی، محبوبه سادات (۱۳۸۷)، معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی با استناد به فرمان‌های حکومتی منقور بر سنگ مطالعه موردی: اصفهان، یزد و کاشان، مجله جستارهای تاریخی فرهنگ ویژه تاریخ، زمستان ۸۷، شماره ۲۱ مسلسل ۶۸، دوره ۴، صص ۱۸۳-۲۵۵.

فضانلی، حبیب‌الله (۱۳۸۷)، *اطلس خط*، اصفهان: انتشارات مشعل.
فلسفی، نصرالله (۱۳۵۰)، شاه عباس اول چگونه درگذشت؟ مجله یغما، شماره ۱۱، بهمن ۵۰، سال ۲۴، شماره مسلسل ۲۸۱، صص ۶۵۲-۶۴۱.
قرائتی، محسن (۱۳۷۶)، *تفسیر نور*، جلد هفتم، تهران: نشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

محمدی شیخ‌شهبانی، سیده ساجده و فرحانی، علی (۱۳۹۵)، بررسی بناهای تاریخی شهر کاشان در دوره اسلامی از دیدگاه باستانشناسی، مجله میراث ملی، شماره پیاپی ۹، صص ۴۶-۵۸.

مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۵)، نظری به تاریخ باستان‌شناسی کاشان و بنای مشهور تاریخی مسجد میدان ۱، مجله هنر و مردم، شماره ۵۳ و ۵۴، صص ۱۷-۲۶.

مشکوتی، نصرت‌الله (۱۳۴۶)، نظری به تاریخ باستان‌شناسی کاشان و بنای مشهور تاریخی مسجد میدان ۲، مجله هنر و مردم، شماره ۵۵، صص ۱-۱۵.

نراقی، حسن (۱۳۸۲)، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

نیکوگفتار، عاطفه (۱۳۸۵)، طرح مرمت و سازماندهی راسته بالای بازار کاشان، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه هنر اصفهان.

واتسون، الیور (۱۳۸۲)، *سفال زرین فام ایرانی*، ترجمه شکوه ذاکری، تهران: انتشارات سروش.

<http://www.berlinIslamischmuseum.de>. 2020/6/20
www.tchto-portal.ir 1394/5/6

مجله یغما، شماره ۴، صص ۱۷۹-۱۸۴.

بویل، جی. آ و بازورث، کلیفورداموند (۱۳۸۸)، *تاریخ ایران کمبریج*، ترجمه حسن انوشه، جلد پنجم، از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، تهران: انتشارات امیرکبیر.

باقری، منا (۱۳۹۱)، بازشناسی مجموعه میرعماد کاشان، چهارمین کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری.

حسینی فسایی، حاج میرزا حسن (۱۳۶۷)، *فارسانامه ناصری*، انتشارات امیرکبیر.

حاج ناصری، پانته آ (۱۳۹۴)، بررسی باستان‌شناختی مسجد میرعماد کاشان، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه تهران، کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی شماره ثبت: ۴۱۶۶؛ کتابخانه مرکزی - تالار اطلاع‌رسانی شماره ثبت: ۶۹۷۹۹.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۶۳)، *لغت‌نامه*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

رجبی، پرویز (۱۳۹۰)، *کاشان نگین انگشتی تاریخ ایران*، تهران: انتشارات کیوان.

روحی، زهره (۱۳۹۸)، *تن‌بارگی در دوره صفویه*، تهران: انتشارات انسان‌شناسی تاریخ.

رستمی، فاطمه و قنوتی، مهدی (۱۳۹۵)، بررسی تطبیقی عملکرد شاهان صفویه در مقابله با منکرات، *جستارهای تاریخی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال هفتم، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۱-۱۹.

شاردن، ژان (۱۳۷۲)، *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: نشر توس.

شاطری، اصغر (۱۳۸۵)، بازار کاشان، فصلنامه فرهنگ و مردم، دوره پنجم، شماره ۱۹ و ۲۰، صص ۱۷۴-۱۸۵.

شاه طهماسب صفوی (۱۳۴۳)، *تذکره شاه طهماسب صفوی*، آلمان: چاپ برلین.

شایسته فر، مهناز (۱۳۸۴)، نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی، مجله کتاب ماه هنر، شماره ۸۹ و ۹۰، بهمن و اسفند ۱۳۸۴، صص ۹۴-۱۰۸.

COPYRIGHTS

© 2022 by the authors. Published by Soore University. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

